

Тимур Бобровський

Дещо з приватного життя чернігівського попа Іллі (новий погляд на стародавнє графіто зі Спасо-Преображенського собору у Чернігові)

Графіто, якому присвячено цей допис, було виявлене під час реставраційних робіт у чернігівському Спасо-Преображенському соборі в 1967 р. — на південному фасаді пам'ятки на висоті 2,8 м від поверхні землі середньовічного часу (рис. 1). Від XII ст. тут існувала зовнішня прибудова, яка впродовж певного періоду (аж до її розбирання на початку XIX ст.) слугувала додатковим церковним притвором, освяченим на честь Трьох Святителів; тож зазначений напис був виконаний біля південного входу до храму не ззовні будівлі, а в інтер'єрі приміщення прибудови¹. Графіто являє собою продряпаний в облицювальному цем'янковому тиньку напис довжиною 1,1–1,15 м, зроблений доволі великими (до 4 см у висоту) уставними літерами у два приблизно однакових за розмірами рядки (рис. 2).

Уперше, 1982 р., цей напис згадав Василь Німчук, запропонувавши для нього наступне прочитання:

мѣца априла оу вѣ днь обѣдалъ ильа п... ..го юрьа оу себе дом[а]...//
мѣ л[ѣта] (?)... лъ оу пир... зѣ мѣца м... дъ оу им[а]...²

Дослідник у своїй публікації не навів зображення та не торкався змісту напису, лише зазначив, що на початку другого рядка, можливо, було вказано фрагментовану дату — мѣ (42), що нібито позначала 6542 р. від створення світу (1034 р. від Різдва Христового)³.

У 1984 р. Сергій Висоцький перевидав це графіто, виконавши його прорисовку та запропонувавши лише частково зрозуміле прочитання (рис. 1а):

1 Раппопорт П.А. *Русская архитектура X–XIII в. (каталог памятников)*. САИ: Е1-47. Ленинград, 1982, 39–40.

2 Німчук В.В. Початки літературних мов Київської Русі. *Мовознавство*. 1982, № 2 (92), 23.

3 Німчук В.В. *Початки*, 23, прим. 8.

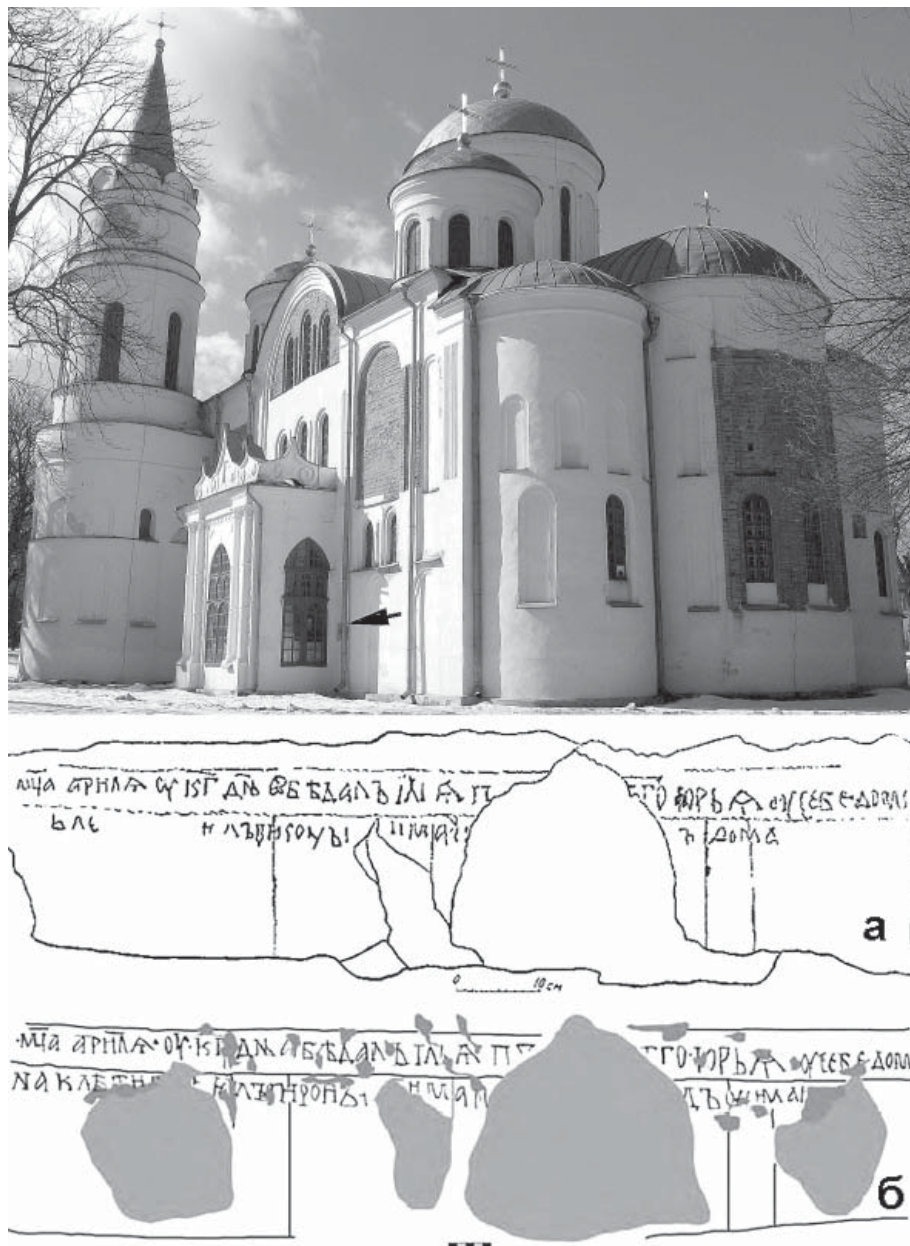

Рис. 1. Загальний вигляд Спасо-Преображенського собору у Чернігові з позначеним стрілкою місцем розташування графіто та його прорисовки, виконані С. Висоцьким (а) і С. Подлевським (б)

л̄ица а̄рилла оӯ к̄г̄дль ов̄ѣдл̄гыльа [п̄г̄п̄гна]ст̄г̄юрьа - оӯсеведом -//
 - ил̄гыко[н]ы - има - - - дома

Місяця квітня в 23 день обідав Ілля п[іп на с]вятого Юрія у своєму домі ... створив ікони (?) ... дома ...⁴.

На думку дослідника, у написі йшлося про пам'ятний бенкет, нібито влаштований новгородським архієпископом Іллею у день св. Георгія після служби у чернігівському Спасо-Преображенському соборі на знак подяки за допомогу ікони св. Спаса новгородцям у розгромі суздальців під час битви 1169 р. За палеографічними ознаками дослідник датував напис XII — початком XIII ст.⁵

У 2017 р. Святослав Подлевський, опрацьовуючи матеріали для свого дисертаційного дослідження за темою «Графіті Чернігова у соціокультурному просторі X–XVII ст.», виконав детальну фотофіксацію зазначеного напису та звернувся до автора цієї статті по консультацію з питань палеографічного аналізу графіто. Спільними зусиллями, зіставляючи якісні фотографії з результатами натурного обстеження, ми узгодили оновлену прошивку та можливе прочитання (рис. 1б):

·лиц̄а·априлла·оӯ·к̄г̄·днь (w)в(ѣ)дл̄гыльа п(?)... т̄г̄о·юрьа·оӯсеве·дом... //
 на·кл̄ѣти(?)...(?).л̄г̄(п)ирогн(?)ь(?)...и·ман...д̄г̄ь (оӯ)ни·ма...⁶

На жаль, у своїх працях С. Подлевський відмовився від будь-якої реконструкції змісту цього напису, зауваживши лише, що «можна підтвердити прочитання С.О. Висоцьким верхнього рядка напису, натомість у нижньому рядку є суттєві відмінності»⁷. До зазначених відмінностей дослідник відніс «імовірне» прочитання на кл̄ѣти... на початку рядка та «гіпотетичні» ил̄г̄ь пирогн та оӯни·маю... у його продовженні, а також загадково висловився в тому сенсі, що «наявність лігатур в словах не дає поки що можливості для достатньо переконливої реконструкції тексту»⁸. Стосовно змісту напису дослідник обмежився лише вказівкою на його «важливість» і пам'ятний характер, а також порівняв це графіто з написами «актового характеру», зафіксованими на фасадах церкви Св. Пантелеймона в Галичі, зрештою підсумовуючи, що текст чернігівського графіто «міг повідомляти про визначну подію того часу»⁹.

Відразу зазначу, що вже на етапі згаданого консультування автор цієї статті запропонував доволі цілісну реконструкцію змісту напису, котру С. Подлевський відхилив як занадто оригінальну й таку, де «забагато при-

4 Висоцький С.О. Епіграфічна знахідка з Чернігова. *Археологія*. 1984, № 48, 92–93, рис. 2.

5 Висоцький С.О. *Епіграфічна*, 94–96.

6 Саме в такому вигляді прочитання цього графіто увійшло до дисертації С. Подлевського та було опубліковане ним у виданій пізніше монографії (Подлевський С. *Графіті Чернігова у соціокультурному просторі X–XVII ст.*, Чернігів, 2018, 65, 199, рис. 55).

7 Подлевський С. *Графіті*, 65.

8 Подлевський С. *Графіті*, 66.

9 Подлевський С. *Графіті*, 67–68.

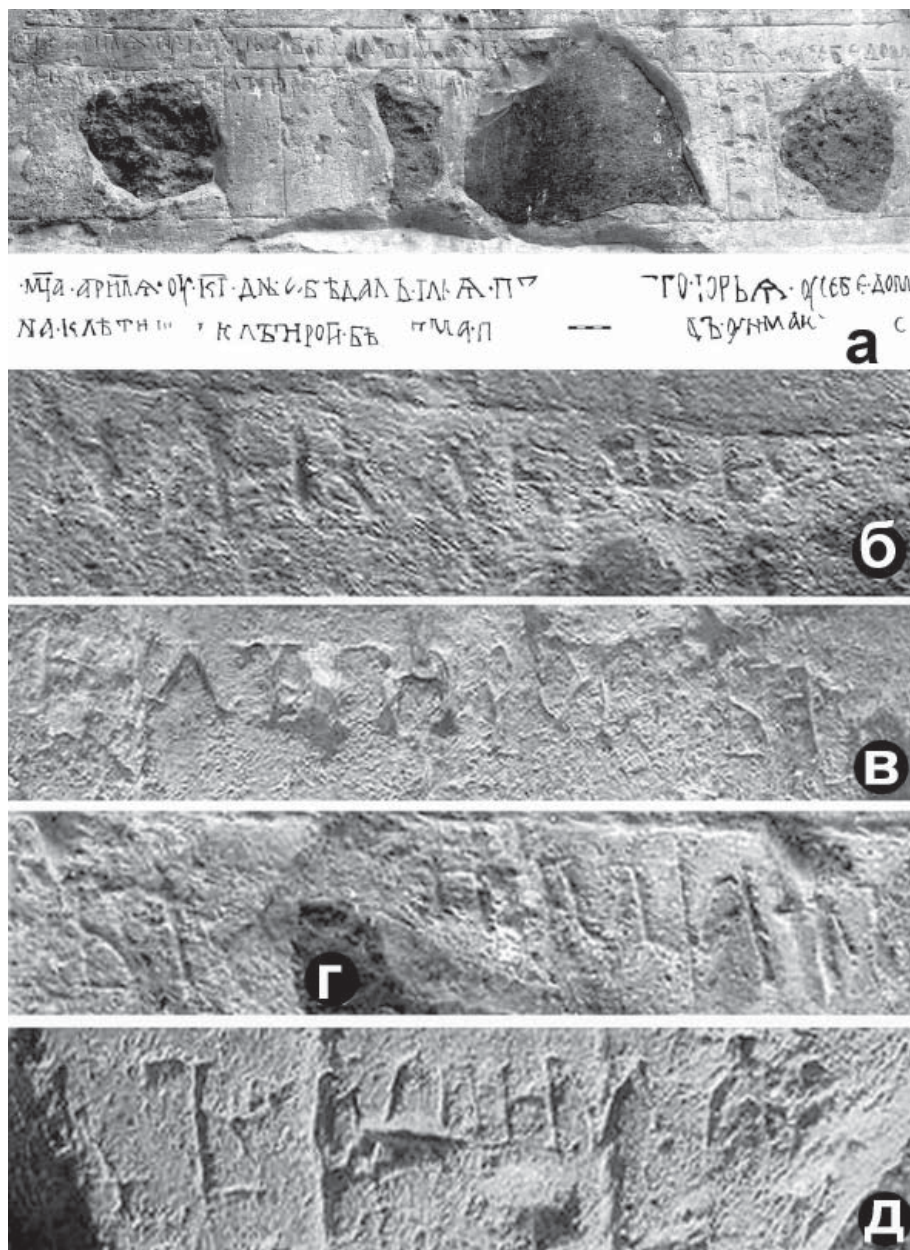

Рис. 2. Сучасне фото графіто з авторською його прорисовкою (а) і фрагментами нижнього рядка зі словосполученнями на·клѣтици... (б), ...галъпирогн·вѣ... (в), ·вѣ...нма·п... (г), ...дъ·оунима... (д)

пушень», побіжно згадавши про це у своїй монографії¹⁰. Аналогічна ситуація склалася з палеографічним датуванням цього графіто часом близько середини XIV ст.: С. Подлевський, у цілому вірно вибудовуючи палеографічну матрицю напису, необґрунтовано позначив занадто широкий діапазон його вірогідного датування — від 1025 до 1450 рр., визначивши хронологічний проміжок 1340–1360 рр. лише як можливий¹¹.

Тож вважаю за необхідне ще раз повернутися до прочитання зазначеного графіто, оскільки, на мій погляд, стан його збереження дозволяє цілком вичерпно реконструювати та зрозуміти змістовну частину цього напису, більш того — точно датувати його, використовуючи як палеографію, так і контекстну інформацію.

Сумніви, які висловив у своїй монографії С. Подлевський стосовно достовірності запропонованої мною реконструкції змісту чернігівського графіто, спонукали автора ще раз перевірити та зіставити наявні матеріали фіксації з самим написом, що призвело до певної корекції його прорисовки й оновленого прочитання (рис. 2а):

·лиц·апрѣл·оу·кѣ·днь·(ш) вѣдлѣ·иль·п(ъ) ***** (т)го·юръ·а·оу·свѣ·дом* //
на·кѣти(щ)*** (а)лѣ·пирогѣ·вѣ*** (и)ма·п***** (а)ъ·оу·ни·ма(ю)***** (о)**¹²

Спочатку розберемося з хронологією цього графіто. Перше, що кидається у вічі — велика кількість розподільних точок, якими відокремлюються слова в реченні: за рідкісними винятками практично весь текст напису розбито на слова, і це свідчить на користь доволі пізнього його походження — не раніше кінця XII — початку XIV ст.¹³ Іншим хронологічним маркером є систематичне використання в тексті напису подвійних і навіть потрійних лігатур, як-от: мц, апр, нь, оу, пи, ги, ним. Подібна лігатурна насиченість наближає текст до в'язевих записів XV ст.¹⁴ Мовною особливістю напису є вживання імені «Юрій» замість «Георгій», що навіть С. Висоцький визнав доволі пізньою ознакою¹⁵. За матеріалами новгородських берестяних грамот трансформування імені «Георгій» повз проміжне «Гюргій» в «Юрій» відбувалося впродовж кількох століть, а останній із наведених варіантів зустрічається лише з другої чверті XIII ст., максимально поширюючись у середині XIV — першій половині XV ст.¹⁶ Нарешті, найточніше датування цього напису обумовлюється

10 Подлевський С. *Графіті*, 66.

11 Подлевський С. *Графіті*, 265–266, табл. № 5.

12 У дужках позначено ушкоджені літери, які все ж реконструюються досить достовірно. Зірочками позначено втрачені літери.

13 Зализняк А.А. *Палеография берестяных грамот и их внестратиграфическое датирование*. Янин В.Л., Зализняк А.А. *Новгородские грамоты на бересте (из раскопок 1990–1996 гг.)*, Москва, 2000, X, 276–277.

14 Черепнин Л.В. *Русская палеография*, Москва, 1956, 243, 245, 257–260.

15 Висоцький С.О. *Епіграфічна знахідка*, 94.

16 Зализняк А.А. *Палеография*, 278, 280.

його палеографічними особливостями: розрахунки за відкоригованою автором палеографічною матрицею дозволяють визначити як хронологічний діапазон створення графіто проміжок 1340–1360 рр. (див. додаток). Отже на південному фасаді Спасо-Преображенського собору у Чернігові ми маємо графіто, виконане близько середини XIV ст.

Тепер звернімося до змісту напису. У першому рядку, який зберігся краще, прочитується все те, що свого часу розібрав С. Висоцький. Відмінності у прочитанні маємо лише стосовно незафіксованих дослідником розподільних точок, транскрипцій *лча* замість наявного *лца*, *дрлчл* замість виконаного через потрійну лігатуру *дрлчлч*, *дль* замість *днь* з лігатурою. Немає суттєвих заперечень і стосовно реконструйованої ним утраченої частини тексту першого рядка: *лльл·[пъпъ·нд]стго·юръл*¹⁷. Означений текст не викликає труднощів в інтерпретації та слідом за С. Висоцьким може бути прочитаний як: *Місяця априла у 23 день обідав Ілля піп на святого Юрія у себе вдома...* («Місяця квітня у 23 день обідав Ілля піп на святого Юрія у себе вдома...»).

Інша справа з другим рядком напису, який виявився більш ушкодженим. Підсумкове порівняння різночитань найкраще збережених у ньому словосполучень різними дослідниками представлено в таблиці:

Автор	В. Німчук	С. Висоцький	С. Подлевський
на·клѣти(щ)...	лѣв л[ѣта](?)...	—	на·клѣти(?)...
...(н)лѣпирогн·вѣк...	...лѣ оу пир...	...илѣико[н]ы...	(?)лѣ(п)ирогн(?)ѣ(?)...
...(н)ма·п...	...лѣ лѣца л...	...лма...	...лмап...
...(д)ъ·оунима(ю)...	...дѣ оу нл[ѣ]...	...дѣма	...дѣ (оу)нима...

Очевидно, що, не зважаючи на певні розбіжності, опорні літери та склади в усіх чотирьох випадках визначалися дослідниками досить упевнено, а основна проблема інтерпретації тексту полягала навіть не в розбиранні графічних накреслень, а у визначенні (чи ігноруванні) наявних у тексті лігатур, зокрема безсумнівних написань *пирогн* через лігатуру *пи* (рис. 2в) або *оунима*... через лігатури *оу* та *ним* (рис. 2д). Упевненим, на мій погляд, є також прочитання фрагментів слів у середині рядка: *вѣк...ма·п...* (рис. 2г). Крім того, варто зазначити, що після початкового *на·клѣти* спостерігаються сліди літери з трьома вертикальними шоглами, які можна ототожнити лише з *ш* або *щ*, а перед *...лѣ* та після *оунима*... маємо ушкоджені йотовані літери, котрі можна визначати як *ѣ* або *ю*, або *ѣ* (рис. 2б, 2в, 2д).

Наведені вище спостереження дають можливість реконструювати на початку нижнього рядка напису іменник у місцевому відмінку *на клѣтище*, який

17 У місці втрати можливе розміщення 5 або 6 знаків. На мою думку, одним із них могла бути розподільна точка між словами.

за аналогією зі стародавнім словом *перевѣсище* (у значенні «місце облаштування тенет для птахів») можна розуміти як місцину, забудовану *клетьми* — житловими або господарськими спорудами, зведеними у *клетьскы* спосіб¹⁸. Не виключено, що зазначене в написі «*Клітище*» є історичним топонімом, яким у Чернігові позначався район, де у XIV ст. знаходилося помешкання згаданого попа Іллі.

Далі в тексті графіто існує лакуна, достатня для розміщення пари знаків, що були представлені, скоріше за все, розподільною точкою між словами та сполучником *и*, після чого фіксується наступне словосполучення, котре, очевидно, реконструюється як *галъ пироги* (у значенні «ів пироги») ¹⁹.

У продовженні рядка спостерігаються лише частинки двох слів *вѣ...* та *...(и)ма*, в яких та між якими втрачено 2–3 знаки. До реконструкції цієї частини тексту, як і наступної групи слів, що починається з *и...*, а закінчується *...(д)ъ* та має 10–11 втрачених знаків, ми повернемося нижче.

Наступне слово, в якому впевнено читається його початок *оунима...*, без сумніву походить від дієслова *оунимати*²⁰. Оскільки у продовженні цього слова спостерігаються залишки якоїсь йотованої літери, варто було б очікувати тут наявність дієслівних форм, похідних від *оунимаѣтъ* або *оунимаютьъ*. Але зі змісту попередньої частини напису зрозуміло, що в ньому йдеться про події, які вже відбулися, тобто всі мовні звороти в ньому, напевно, мають узгоджуватися в минулому часі. Тому, на нашу думку, зазначене слово найімовірніше реконструюється як дієприслівник *оунимаючи*, тим більше, що після погано збереженої ю помітні сліди абрису неглибокої «чаші», характерної для накреслення літери *ч*. Між іншим, застосування зазначеної форми дієприслівника є певним хронологічним маркером, оскільки подібні дієприслівники широко представлені в тексті *Лаврентійського літопису* другої половини XIV ст.: «*и стѣпиша Половци воюючи*», «*всѣ брати имахъ в томъ печаль великъ. посылаючи по ньъ призывахъ брата к монастырю*», «*се слышавше Торци*

18 Срезневский И.И. *Материалы*, I, 1227–1228; II, 900. У сучасній російській мові застосування *-ще* призводить до утворення слів зі значенням їх великого розміру («*заводище*», «*дождище*», «*народище*» т. ін.). Архаїчні форми («*гульбище*», «*стойбище*», «*святимище*») вказують переважно на місце, де зосереджуються певні об'єкти або відбуваються неодноразові події певного характеру. За будь-яких обставин іменники на *-ще* відносяться до типу відмінювання 4а (за А. Залізняком), що передбачає їх закінчення в місцевому відмінку на *-е (-с)*, а не *-и (-і)*; вірогідно, ця граматична норма є стародавньою (Залізник А.А. *Грамматический словарь русского языка: Словоизменение*, Москва, 1980, 51, 270–271).

19 Запропонована раніше реконструкція *галъ* є можливою, але малоімовірною, оскільки написання цього дієслова через йотовану *ѣ* не зустрічається у середньовічних кириличних текстах. Натомість застосовується *ѣсти* та *ѣсти* у значенні «їсти» або *ѣдъ*, *ѣдъ*, *ѣдъ* у значенні «їжа» (Срезневский И.И. *Материалы*, I, 818; III, 1619, 1623, 1641–1642, 1666–1667).

20 Споріднені форми дієслів *оунимати* та *оунати* (у значенні, відповідно, «*припиняти, забороняти*» та «*відняти, зменшити, заспокоїти, вгамувати*»), схоже, поширилися лише після XIII ст. та стали похідними від ранішого *оунати* (у значенні «*відняти, відібрати, прибрати, зупиняти, захопити*») (пор.: Срезневский И.И. *Материалы*, III, 1235, 1349–1350; *Старославянский словарь (по рукописям X–XI вв.)*, Москва, 1994, 757).

обкошася провѣгоша и до сего дне. и помроша вѣждаючи», «а копыи са не снимали. а дрѣжинны ѡжидаючи» та ін.²¹

Останній приклад найвиразніший, оскільки дозволяє припустити, що із зазначеним у чернігівському графіто дієприслівником *оўнимаючи* могло бути пов'язане попереднє слово — іменник у знахідному відмінку. У цьому місці читається лише його кінцівка ...дѣ, утім, виходячи із загальної «гастрономічної» теми напису («обідав», «ів пироги»), пропонуємо реконструювати тут слово *гладѣ* (або *голадѣ*) у прямому його значенні²². За такої реконструкції напис набуває певної цілісності та смислової довершеності: «*Мѣсяца апрѣла ѡ кѣ день ѡбедалѣ Ілля пѣпѣ на свѣтого Юрьѣ ѡ себе дома на Клетѣще и талѣ пироги... гладѣ оўнимаючи...*» («Місяця квітня у 23 день обідав Ілля піп на святого Юрія у себе вдома на Клітищі та їв пироги, ...голод вгамовуючи...»).

Звичайно, інтерпретувати зміст цього напису можна по-різному. Виходячи з доволі монументального характеру графіто, його автором міг бути хтось із місцевих грамастиків або ж представників церковного кліру, а згаданий у ньому піп Ілля безперечно належав до кола чернігівських священиків. Утім засвідчення в урочисто виконаному написі досить тривіального дійства — домашнього обіду з пирогами — наштовхує на думку, що автор напису мав на меті підкреслити абсурдність події, яка тоді відбулася.

Звертає на себе увагу, що в написі споживання пирогів співвіднесено з угамуванням голоду. З огляду на те, що пирогами на той час називалися хліби з просіяного пшеничного борошна, їх поява в асортименті їжі за якихось «голодних часів» видається сумнівною²³. Інша справа, якщо поглянути на цю подію крізь призму традиції церковних постів і наступних за ними розговінь.

Дата в написі (23 квітня) може свідчити, що йдеться про Великий піст перед Великоднем, причому оскільки 23, 24 та 25 квітня є найпізнішими днями святкування Пасхи у середньовічній православній церкві, напис може оповідати про події останніх одного – двох днів Великого посту або, власне, Великодня²⁴. На мою думку, розговіння в пасхальне свято навряд чи могло привернути чиясь увагу, натомість споживання священиком пирогів (ситного хліба) напередодні Великодня в останні найсуворіші пісні дні, навпаки, не залишило б байдужим будь-якого вірянина. Тож маємо підстави припустити, що напис про «обід із пирогами» на стіні Спасо-Преображенського собору у Чернігові став своєрідним відгуком-сатирою на дії священика, котрий брутально порушив правило Великоного посту.

Виходячи з такого контексту чернігівського напису, можемо спробувати гіпотетично відновити втрачену частину тексту у середині нижнього рядка

21 Абдулхакова Л.Р. *Из истории русского деерпричастия: учебное пособие для студентов филологических факультетов*, Казань, 2007, 17, 18, 20.

22 Срезневский И.И. *Материалы*, I, 517, 545.

23 Срезневский И.И. *Материалы*, II, 933.

24 Черепнин Л.В. *Русская хронология*, Москва, 1944, 52.

графіто. Слово з 7–8 літер, що починалося з літери п та знаходилося перед іменником глѣдѣ, найімовірніше було пов'язаним із ним сутнісним прикметником, котрий пропонується реконструювати як *постѣнныи*, тобто такий, що пов'язаний із постом або викликаний ним²⁵. Поява цього прикметника в реченні, вочевидь, мала на меті підсилити сатиричну спрямованість наведеної в написі сентенції.

Нарешті, коротке словосполучення *вѣ...(и)ма* з кількома втраченими літерами пропонується реконструювати як фразеологічний зворот *вѣса има* (або *вѣсѣ има*) у значенні «опанований бісом»²⁶. Для реконструкції останніх одного — двох слів чернігівського напису, на жаль, даних замало.

Таким чином, графіто на південному фасаді Спасо-Преображенського собору у Чернігові може бути прочитаним та реконструйованим у наступний спосіб:

·лицѣ·априлѣ·оу·кѣ·днѣ·(w)вѣдѣдѣ·ильѣ·п(ѣ)[пѣ·нас](т)го·юрѣѣ·оу·сеѣѣ·доли[а] //
 на·кѣтти(щ)[ѣ·и](та)лѣпирогѣ·вѣ[са·](и)ма·п[остѣнныи·гла](д)ѣ·оунима(ю)[чи]...

Місяця квітня у 23 день обідав Ілля піп на святого Юрія у себе вдома на Клітиці та їв пироги, бісом опанований (біса маючи), пісний голод угамовуючи...

Підіб'ємо підсумки. На підставі оновленої фіксації великого графіто, відкритого в 1967 р. на південному фасаді Спасо-Преображенського собору у Чернігові, автору вдалося уточнити його датування та запропонувати практично цілісну його реконструкцію. За новими даними зміст напису, можливо, мав сатиричний характер і висміював чернігівського священика Іллю, який напередодні Великодня в найсуворіші дні Великого посту розговівся ситним хлібом під час домашнього обіду. Імовірно, виконання графіто начерком, що імітував урочистий устав, характерний для пам'ятних записів, було покликане посилити іронічний підтекст, а його розміщення на значній висоті (вище людського зросту) мало на меті уникнути пошкодження графіто адресатом критики²⁷. Як уже зазначалося, напис на час його виконання розташовувався в інтер'єрі прибудови до храму, вірогідно в тій її частині, яка використовувалася лише церковним кліром. Тож цей сатиричний текст, на мою думку, від початку призначався суто для вузького кола читачів.

Палеографічні та мовні особливості напису дозволяють датувати зазначене графіто часом близько середини XIV ст. (найширше — між 1340 і 1360 рр.). Утім упродовж усього XIV ст. 23 квітня (день св. Георгія, про який

25 Срезневский И.И. *Материалы*, II, 1272–1273.

26 Певна архаїчність написання *вѣса има* в порівнянні з *глѣдѣ оунимаючи*, на мою думку, викликана використанням у даному випадку усталеного фразеологічного звороту, що походить від *вѣсы илѣтти* слов'янських рукописів XI ст. (*Старославянський словарь*, 107). До речі, Олексій Соболевський зазначав, що подібні стародавні форми прислівників остаточно зникають лише після XIV ст. (Соболевский А.И. *Лекции по истории русского языка*, К., 1888, 182).

27 Не виключено, що погана збереженість нижнього рядка напису свідчить, що графіто все ж таки зазнало певних механічних ушкоджень.

ідеться у чернігівському написі) прийшлося на Великий піст лише одного разу, коли цей день збігся з Великою суботою напередодні Великодня, що святкувався 24 квітня 1356 р.²⁸ Тобто гіпотетична дата, яка впливає з реконструйованого змісту напису, цілком відповідає його хронології, установленій за палеографічними ознаками.

Тож маю всі підстави припустити, що напис на південному фасаді чернігівського Спасо-Преображенського собору було виконано наприкінці квітня 1356 р., і це — один із найдавніших на теренах Східної Європи зразків середньовічної сатири.

Додаток

Палеографічна матриця напису графіто на південному фасаді Спасо-Преображенського собору у Чернігові

Палеографічну матрицю напису графіто зі Спасо-Преображенського собору у Чернігові було виконано за методом позастратиграфічного датування писемних пам'яток, розробленим Андрієм Залізником на матеріалах новгородських берестяних грамот²⁹. У наведеній нижче таблиці для наочності подано конвертовані дані з виконаної матриці. По-перше, у таблиці наведено скорочені дані матриці, — тут представлено лише графічні моделі, які є інформативними з огляду на хронологію напису, а позиції, що мають занадто широке датування (в межах другої чверті XI — середини XV ст.), пропущені³⁰. По-друге, у колонках таблиці подано лише граничні дати (*terminus post quem* і *terminus ante quem*) хронологічних діапазонів — широкого й вузького. Широкий діапазон — це часовий проміжок, упродовж якого та чи інша графічна модель існувала, вузький є часовим проміжком найчастішого застосування цих моделей. Таким чином, у таблиці представлено 5 колонок: ГМ — із характеристикою графічних моделей та інших ознак тексту; ТРQшир. — із нижньою датою широкого хронологічного діапазону, ТРQвузьк. — із нижньою датою вузького хронологічного діапазону, ТАQвузьк. — із верхньою

28 Черепнин Л.В. Русская хронология, 60–61, табл. XV.

29 Детальніше про метод позастратиграфічного датування написів та принципи складання палеографічних матриць і розрахунків датування епіграфічних пам'яток див.: Залізник А.А. *Палеографія*, 134–429; Залізник А.А. К изучению древнерусских надписей. Янин В.Л., Залізник А.А., Гиппиус А.А. *Новгородские грамоты на бересте (из раскопок 1997–2000 гг.)*, Москва, 2004, XI, 233–287.

30 Також пропущено графічну модель, представлену а з подовженою спинкою, що датується двома хронологічними діапазонами 1025–1200 та 1410–1450 рр. Зрештою, ця модель виявилася єдиною анахронічною у цьому написі, але варто зауважити, що вона зустрічається лише в одному випадку з шести накреслень літери а, що послаблює її хронологічні маркери, не даючи цій моделі впливати на загальне датування графіто.

датою вузького хронологічного діапазону, ТАQшир. — із верхньою датою широкого хронологічного діапазону³¹.

Інші позначки в таблиці: * — графічні моделі, не враховані С. Подлевським у його палеографічній матриці³²; (<) — графічні моделі, які статистично складають менше 1/4 від загальної кількості наявних у написі накреслень відповідної графеми; (?) — графічні моделі, накреслення яких непевне або ж представлено у фрагментованій літері (у двох останніх випадках хронологічні маркери широкого (точного) діапазону датування послаблюються до маркерів вузького (ймовірного) діапазону).

Нарешті, для виведення підсумкових граничних дат беруться найпізніші дати з колонок ТРQшир. і ТРQвузьк. та найраніші — із колонок ТАQвузьк. і ТАQшир. (для останніх двох треба враховувати, що підсумкові *terminus ante quem* не можуть бути ранішими за підсумкові *terminus post quem* відповідних хронологічних діапазонів).³³

ГМ	ТРQшир.	ТРQвузьк.	ТАQвузьк.	ТАQшир.
л гостроверха, з опуклою петлею	1100	—	—	1450
л з верхньою засічкою	1025	1025	1380	1450
л з нижньою засічкою на спинці	1025	1160	1380	1450
л з вигнутою перемичкою ³³	1340	—	—	1450
к з високою петлею (?)	—	1180	1450	—
г з нижньою засічкою	1100	1100	1380	1400
д гостроверха, на трикутних ніжках	1025	1280	1450	1450
д плосковерха, на трикутних ніжках	1025	1025	1410	1450
д з верхньою засічкою*	1025	—	—	1400
д з трикутними ніжками, що не продовжують голівку	1025	1360	1450	1450
є нахилена праворуч	1025	1025	1240	1380
є з язичком донизу	1100	1100	1400	1450
и з похилою перекладиною (<)	—	1320	1450	—
и з короткими верхніми засічками	1025	1025	1400	1450
и з короткими нижніми засічками	1025	1120	1400	1450
и з високою перекладиною	1300	—	—	1450
і без точок, із засічками	1025	1025	1300	1450
к з короткою верхньою засічкою на щоглі	1025	1025	1410	1450

31 Для деяких графічних моделей вузький хронологічний діапазон не визначено.

32 Подлевський С. *Графіті*, 265–266, табл. № 5.

33 У написі ця модель зустрічається двічі (у словах *шкѣдальъ та ила*), а не один раз, як це вказує Святослав Подлевський (Подлевський С. *Графіті*, 265).

Продовження таблиці

ГМ	ТРQшир.	ТРQвузьк.	ТАQвузьк.	ТАQшир.
к з короткою нижньою засічкою на щоглі	1025	1120	1450	1450
л з верхньою засічкою	1025	1025	1380	1450
л з короткими нижніми засічками	1025	1025	1380	1450
ли з верхніми засічками	1025	1025	1280	1450
ли з нижніми засічками	1025	1160	1380	1450
н з короткими верхніми засічками	1025	1025	1400	1450
н з короткими нижніми засічками	1025	—	—	1400
п з нижніми засічками	1120	1120	1380	1410
р з прямою щоглою та округлою петлею	1025	1025	1320	1360
р з петлею кутом угору	1025	1025	1280	1380
р з нижньою засічкою	1160	1160	1320	1400
р цілком у рядку	1025	1120	1320	1410
ґ основного виду, з перемичкою	1140	1280	1450	1450
ґ з фігурним навершям спинки	1025	1180	1300	1450
ґ с-подібно вигнута	1280	1320	1410	1450
оґ злитна, з неповним ґ	1320	—	—	1450
оґ злитна, зі спинкою від ґ	1320	—	—	1450
ш з низькою серединою (?)*	—	1320	1450	—
щ з верхніми засічками	1025	1025	1400	1450
щ з нижньою засічкою	1160	1160	1300	1400
щ з платформою по низу рядка	1025	1200	1300	1450
ъ з вертикальною щоглою	1025	1320	1450	1450
ъ з виступом вправо вгорі	1025	1025	1200	1450
ъ з високою петлею	1025	1280	1450	1450
ѣ з верхньою засічкою	1025	1200	1280	1400
ю з нахиленою вгору перемичкою (?)	—	1320	1450	—
ѡ звичайна, плосковерха	1025	1025	1380	1450
ѡ гостроверха, з v-подібним язичком (?)	—	1280	1450	—
ѡ з верхньою засічкою	1025	1100	1220	1400
ѡ з нижніми засічками	1025	1160	1360	1400
Графіка: ш не у значенні «от»*	1240	—	—	1450
Графіка: розподільні точки між словами	1300	—	—	1450
Підсумкові граничні дати	1340	1360	1360	1360

Таким чином, палеографічною матрицею графіто зі Спасо-Преображенського собору у Чернігові визначається широкий хронологічний діапазон створення напису в межах **1340–1360 рр.**, а вузький, в якому дата 1360 р. дублюється, може свідчити, що датування тяжіє до верхньої хронологічної межі широкого діапазону.

Національний заповідник «Софія Київська»